

«СМУТА» В РОСІЇ ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТТЯ І ЧЕРНІГІВЩИНА

У статті порушується проблема ролі козацтва в соціально-політичних процесах, зв'язаних із періодом «Смути» в Росії; розглядається питання про місце в них малодослідженого регіону - Чернігівщини.

Окремі моменти теми зачіпались у працях вчених. (Див., напр.: Платонов С.Ф. Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI-XVII вв. - СПб, 1899. - Изд.1. Смирнов И.И. Восстание Болотникова 1606-1607. - Государственное издательство политической литературы, 1951. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. -М., 1990). Однак вона потребує подальшого вивчення. В історіографії відсутнє спеціальне дослідження, яке б давало цілісне уявлення про порушену проблему.

Мета пропонованої статті - заповнення певною мірою виявленої прогалини.

На думку Р.Г.Скриннікова, основним джерелом доходів козаків була служба в армії¹. Хоч Речі Посполитій і не вдалося реалізувати розпочаті ще в XVI столітті плани щодо комплектування із козаків регулярного урядового війська, однак використати козаків у авантурі, спрямованій проти Москви, їй довелось. Висунувши в другій половині 1603 р. на московський престол кандидатуру «царевича Дмитрія», польські власті взимку 1603 - 1604 рр. посилено розгорнули кампанію по мобілізації бажаючих для участі в майбутньому поході на Москву, в якому першорядне місце мали займати козаки. У війську на чолі з «царевичем», що рушило до кордонів Російської держави влітку 1604 р., справді було багато козаків, насамперед українських, які приєдналися до нього на Правобережжі, поблизу Києва. Пізніше союзниками Дмитрія виступили також донські козаки².

Відомо, що Річ Посполита за плацдарм для розгортання військових дій проти Росії намагалась використати Чернігівщину. Саме тут, під Новгородом - Сіверським, наприкінці 1604 р. зосередилось військо запорозьких козаків чисельністю 12000 осіб, на озброєнні у яких було декілька гармат. «Царевич» Дмитрій був задоволений польським військом і сподівався на мужність і силу козаків³. Однак повною мірою надії не виправдались. Під час битви біля Добринич більшість козаків, покинувши поле бою, розбіглися⁴. Але ті, що залишились, продовжували брати участь у московському поході. Крім того, ряди їх поповнювали нові партії «низових» козаків, які збирались в Україні, особливо в задніпровських волостях. Ці козаки являли собою досить велику силу, бо, як свідчать джерела, вони викликали тривогу і занепокоєння не лише в польських магнатів і шляхти, які зайняли Україну, але й у властей Речі Посполитої, адже на сеймі, що відбувся на початку 1605 р., високопоставлений сановник Януш Острозький зазначав, що козаки розписували універсали по тих краях і вимагали плати. Острозький був надто стурбований зростанням могутності козаків і дуже хвилювався, аби до них не приєднались холопи⁵.

Однак польський уряд у найскладніших умовах не міг здійснювати стосовно козаків будь-які репресивні заходи і стримувати рух. Перешкодою на шляху до цього було передусім те, що, за деякими відомостями, в найближчий час татари готувалися до нанесення удару по Речі Посполитій, а козаки, які несли прикордонну сторожову варту, були надійним заслоном від татарських нападів. Крім того, Річ Посполиту поглинула хвиля внутрішньої політичної кризи, викликаній заколотом польської шляхти проти Сигізмунда і його прихильників, що ввійшов до історії під назвою «рокошу Зебжидовського» (1606 - 1608 рр.), який загрожував скиненням його з королівського трону. Тому першочерговим стало питання про організацію сил на придушення цього руху.

В історичній науці не заперечується факт достовірності іноземних джерел відносно того, що, ставши російським «царем», Лжедмитрій «за особые услуги» звільнив Сіверщину «от всех налогов и податей в течение 10 лет», бо до проведення подібних заходів він вдавався ще до зайняття Москви. Наприклад, перебуваючи в Путивлі, царевич змінював у містах воєвод, призначаючи нових. Перебуваючи в Москві, Лжедмитрій І

надавав землі й платню служилим людям, щоб «тем всем людем милость показати и любим быти». Крім того, за свідченням джерел, відомо, що в Слеському повіті з 1604 по 1616 рр. не оралась «государева десятинная пашня» (одна з головних і найтяжчих повинностей населення); цей момент може бути наслідком того, що населення Сіверщини в період правління Лжедмитрія I звільнялося від «налогов и податей»⁶.

Зі сходженням на престол Василя Івановича Шуйського почалося усунення ним у містах воевод і заміна їх новими. Джерела пояснюють це як факт розправи нового царя зі своїми політичними опонентами замість обіцянок не мстити за минуле: «Царь же Василей вскоре по воцарении своём, не помня своего обещания, начат мстить людем, которые ему грубиша, бояр, и думных диаков, и стольников, и дворян многих разосла по городом, по службаб, а у иных у многих вотчины и поместья поотнима»⁷.

Як ствержує І.І.Смирнов, В.Шуйський, здійснюючи акт зміни воевод у містах, «стремился также удалить с их состава сторонников Лжедмитрия I»⁸. Одночасно цар посилав у міста осіб для приведення до присяги населення. Наприклад, чернігівському воеводі Андрію Андрійовичу Телятевському була направлена «государева грамота», у якій вказувалося, що в Чернігів надісланий запис, за яким «черниговцы должны были присягать Василию Шуйскому»⁹.

Це був один із важливих моментів початку в Росії у 1606 р. могутнього повстання під керівництвом Івана Ісайовича Болотникова. За свідченням Ісаака Масси, населення сіверських міст збентежилось і вбивало гінців, які доставляли звістки про зайняття царського трону В.Шуйським. «А как после Розстриги сел на государство царь Василей, - повідомляють розрядні записи, - и в Польских, и в Украинных и в Северских городех люди смутились и заворовали, креста царю Василью не целовали, воевод почали и ратных людей побивать и животы их грабят»¹⁰.

У записках Паерле зазначалося, що «Северская страна восстала на бояр за убиение Дмитрия и самовольное избрание Василия Ивановича Шуйского, без ведома тамошних граждан, которые хотели возвести на престол другого князя, имевшего более права»¹¹. Це є наступним важливим аргументом пояснення повстання Болотникова.

Повстання І.І.Болотникова мало яскраво виражену соціальну спрямованість: «Крамолы, волновавшие до сих пор Московское государство, вызвали теперь новое зло - казацкую, холопскую, крестьянскую войну... теперь казаки, стрельцы, посадские люди, крестьяне, холопы восстают на сословие высшее»¹². Значну частину повстанців, як показали в своїх дослідженнях І.І.Смирнов, В.І.Корецький, В.Д.Назаров і Б.М.Флора, протягом усього повстання складали російські і українські козаки¹³. В період «Смути» в Росії козацтво вперше піднялося на загальноросійську арену і, як справедливо зазначив О.Л.Станіславський, стало однією із найактивніших станових груп, авангардом грізних антиурядових рухів у гострій соціальній боротьбі¹⁴.

Передусім це пояснюється тим, що південні і південно-західні терени Росії являли собою як її прикордонні райони, так і місця інтенсивної колонізації. Саме на півдні, в районах Дикого Поля, знаходили притулок холопи-втікачі, яких у голодні роки початку XVII ст., за свідченням І.Масси, нараховувалося тут більше двадцяти тисяч¹⁵. Серед велетенського натовпу біженців було також немало селян, розорених елементів посадського населення міст. Як стверджують документи, ще в середині XVI ст. тут знайшли притулок багато « и черкасцов, и киян, и твоих государевых, вышли, государь, на Поле из всех украин»¹⁶. На нових місцях всі вони вважали себе вільними людьми - козаками.

Одним із важливих центрів руху стала Чернігівщина. Джерела свідчать, що повстанців підтримали міщани і найбідніші прошарки населення більше сідмдесяти міст, серед яких маємо Чернігів, Стародуб, Новгород-Сіверський, Почеп, Сосницю й ін¹⁷. Із донесення затриманого в Москві польського посла Олесницького Сигізмунду III від 8 серпня (29 липня) 1607 р. бачимо, що саме жителям Сіверщини належали провідні позиції і авангардна роль у повстанні¹⁸. Сучасник подій К.Буссов стверджував, що в повстанні активну участь брали навіть дворяни сіверських міст, адже Шуйський «у многих вотчины и поместья поотнима». Про те, що населення Чернігово-Сіверщини не підтримувало уряд Василя Шуйського і брало активну участь у боротьбі з ним, читаємо в повідомленні ще одного сучасника: « А черниговцы, и путимцы, и кромичи, и комарицы... за царя Василия креста не целовали и ... всем войском пошли на Рязань: у нас-де царевич Дмитрий Иванович жив»¹⁹.

Протягом всього періоду повстання І.Болотникова царські власті направляли всі зусилля на його придушення. Видаткові книги грошового столу Розрядного приказу

дають цікаві відомості про розсилання в міста, охоплені полум'ям повстання, грамот з метою внести в ряди повстанців розкол і добитися переходу принаймні частини їх на бік уряду Шуйського. В першу чергу це стосувалось чернігово-сіверських міст, які « були в измене в воровстве, царю Василю не добили челом». Так, « ... по приказу дияков думного Григория Желябужского, да Истома Корташова, да Петра Лошакова Навгородка Северского козаку Богдашку Топину на проезд 3 рубли. Дано. Послан в городы: во Брянск, в Почап, в Стародуб, в Новгородок Северский за грамотами». В ці ж міста був «послан з грамотами» селянин Роман Дмитрієв, «чтоб тех городов изменники государю добили челом, и вины свои принесли, и крест государю целовали»²⁰. Можна навести й інші приклади. Все це ще раз підтверджує факт участі народних мас Чернігівщини в повстанні Болотникова. Сигізмунд III до певного часу займав позицію спокійного спостерігача за діями польсько-литовських авантюристів, які добилися при допомозі козаків успіхів у боротьбі за оволодіння царським престолом. Володарем його король прагнув стати сам. Тільки-но Сигізмунду III вдалося трохи вгамувати «рокош Зебжидовського», як він влітку 1608 р. уклав перемир'я з російським урядом. Останній вступив у союз із Швецією, ворогом Речі Посполитої і особисто Сигізмунда III. В кулуарах прибічників польського короля в другій половині 1608 р. визріває думка використати це як головну причину для розриву відносин з Росією, щоб потім, користуючись глибокою політичною кризою, що охопила Російську державу, в кінцевому рахунку домогтися скинення В.Шуйського і оволодіння царським престолом Сигізмундом III. Проте з подібними планами були згодні далеко не всі. Схилення на свій бік широкого кола польської громадськості, яка не бажала зміцнення королівської влади, Сигізмунд III вирішив здійснити завдяки залученню її до війни проти Росії, що переслідувала мету розширення кордонів Речі Посполитої шляхом повернення Чернігово-Сіверщини і Смоленська. І хоч на сеймі, що відбувся в 1608 р., жодного рішення з цього приводу не було прийнято, Сигізмунд III, наспіх зібравши військо, вирушив з ним у похід для завоювання цих територій. Частина війська (за деякими даними, 8 тис. чол.) на чолі із самим королем восени 1609 р. через Білорусію направились до Смоленська і невдовзі обложила його. Однак завойований Смоленськ був лише влітку 1611 р. Велику роль у битві за це місто відіграли українські козаки. За повідомленням Жолкевського, на початку облоги Смоленська їх там було 30000. Взимку ж 1609 - 1610 рр. козаків нараховувалось більше 40000 чол. У подальшому ряди козацького війська стрімко поповнювались. Як свідчать джерела, на допомогу королю навесні 1610 р. поспішало 7000 козаків, а на початку літа - ще 4000. Через декілька тижнів туди прибуло 2,5-тисячне козацьке військо під керівництвом Кульбаки. І загалом джерела дають можливість стверджувати, що козаки були головною рушійною силою Смоленської війни²¹.

З початком московської епопеї окремих козацький корпус направився на Чернігово-Сіверщину. Навесні 1610 р. туди прибуло підкріплення. Незабаром козаки зайняли ряд міст. Так, загін на чолі зі старшиною Іскоркою, здійснивши раптовий напад, здобув Стародуб. Московська застава, яка перебувала в місті, чинила упертий опір, проте козаки підпалили замок, в результаті чого багато захисників загинуло у вогні пожежі, інші опинились у полоні. Тритисячний загін, яким командував полковник Гунченко, підступив до Новгородка-Сіверського, що здався козакам без бою. Наприкінці весни - на початку літа 1610 р. загін на чолі зі «старшим полковником» Андрієм Стороженком взяв Почеп. Певний час місто чинило опір. Однак сили були нерівні, і воно змушене було здатися. Як свідчив А.Стороженко, чисельність задіяного на Чернігово-Сіверщині козацького війська, за даними на 2 червня 1610 р., становила більше ніж 15000 чол.» «Старший полковник» зазначав, що козаки виражали готовність і надалі служити польському королю, однак вони висували вимоги щодо умов служби: на який термін їх братимуть на службу і яку вони отримують за неї платню²². Це підтверджує думка О.Л.Станіславського про те, що подібна служба «носила тимчасовий характер і, одержавши плату після походу, більшість козаків поверталась в свої степові поселення»²³, завдяки чому вони «зуміли зберегти свою особливу організацію».

Однак польський уряд не завжди міг належно задовольнити ці вимоги козаків. Тому часто мали місце випадки, коли козаки, не отримавши плати, тікали з королівського війська. Це спостерігалось, зокрема, під Смоленськом²⁴.

На думку М.С.Грушевського, не достатньою мірою був використаний Сигізмундом III козацький потенціал і на Чернігово-Сіверщині²⁵. Але як би там не було, незважаючи на триумфальний похід, результатом якого стало завоювання Смоленська і чернігово-

сіверських міст, обставини в Речі Посполитій склалися не на користь короля і подальшого ведення бойових дій. Сигізмунд III і надалі змушений був звертатися до послуг козаків. Події 1611-1613 років, зв'язані з походом на Москву, показували, що в міру вичерпування ресурсів Речі Посполитої, необхідних для утримання власного війська, допомога козаків ставала все необхіднішою. Є відомості, що восени 1611 р. скомплектований в Україні 15-тисячний козацький загін рухався в напрямку до Москви, а в листопаді цього року на службі в короля перебувало 30000 козаків. Багато з них було задіяно для операцій в Сіверщині, що стала головною ареною військових дій, і, як стверджував М.С.Грушевський, провідну роль в цей час відігравало тут козацтво. Спеціальною грамотою, виданою в лютому 1613 р., Сигізмунд III дякував козаків, особливо відмічаючи їх активні дії в Сіверщині. У північній Росії походи українського козацтва сягали Архангельська, Оленця, Холмогор²⁶.

Після придушення повстання І.І.Болотникова Василь Шуйський не поспішав застосовувати репресивні заходи стосовно козаків. Царський уряд ставив за мету залучити їх на свій бік, щоб надалі використовувати для боротьби з повстанцями. Шуйський навіть ввів практику наділення деяких козаків помісними й грошовими окладами. Наприклад, козацькому отаману Івану Гремикіну, який зі своїм загоном перейшов на бік царя, був визначений помісний оклад у розмірі 150 четвертей і грошовий - шість рублів. Отаман Макар Смолеников наділявся грошовим окладом із Галицької четверті.

Після зайняття престолу козацьким ставлеником Михайлом Федоровичем Романовим (1613 р.) позиції козацтва дещо змінюються. З початком його правління певна частина «вільних» козаків прирівнюється до становища служилих людей «по прибору», для них визначається постійне місце проживання. Деяких із них верстали в помісні і грошові оклади. Так, із 160 «вільних» донських козаків, які поселилися в Путивлі, 25 отримали помістя в Путивльському повіті. Решта служила за річну й місячну грошову платню. Остання визначалася такими розмірами: для рядових козаків - 10 алтин, осавулів - 12, отаманів - 13. Ці козаки звільнялись також від сплати мита з судових позовів до 12 рублів.

Були такі козаки й на Чернігівщині. На думку О.Л.Станіславського, у 1613-1616 рр. у Новгороді-Сіверському їх нараховувалось понад 400 чол., бо книга Розрядного приказу за 20 грудня 1616 р. вказує на кількість їх отаманів (4 чол.)²⁷.

Деякі козаки залишалися на службі у «старих» козаків і після того, як ті потрапили до розряду служилих людей «по прибору». Наприклад, зразу ж після смерті в м. Рильську в 1620 р. козака Є. Леонтьєва, який мешкав до 1618 р. в Новгороді-Сіверському, до списку був занесений «товарищ ево Дружина Логгинов». Проте найбільше помість одержали білозерські, вологодські, ростовські й шацькі «вільні» козаки. Помістями, як правило, наділялась козацька верхівка. У Новгороді-Сіверському й Путивлі, як вважає О.Л. Станіславський, збереглись «самые крупные корпорации непереставших казаков». Основна маса «вільного» козацтва постійного місця проживання не мала аж до 1619 р.

Рядові козаки, звичайно ж, не були задоволені таким станом справ. Незабаром хвиля невдоволення переросла в повстання. Протягом 1616 р. один за одним спалахували козацькі виступи. Напередодні вторгнення в Росію претендента на царський престол польського королевича Владислава частина козаків, ще вчора вірних російському урядові, переходила на його бік.

Завдяки виявленій членом-кореспондентом РАН Б.М.Флорєю в Бібліотеці Польської академії наук у Кракові грамоті (Рукопис 360. - Арк. 6177) дізнаємось, зокрема, що військо Владислава поповнили новгород-сіверські козаки під керівництвом Степана Кругового і Якова Шишова (Шиша). На початку зими 1616 р. вони розташувалися табором біля Дніпра поблизу Дорогобужа. До них приєднався також загін Тараса Чорного, котрий став на чолі об'єднаного «великого русского козацкого войска». Польський королевич обіцяв їм, як і взагалі всім козакам «з Дону и со всех рек и речек», яких залучали на його службу, «вольності», помістя, грошові оклади²⁸.

Частина ж новгород-сіверського козацтва, залишивши царську службу, вирушила в межі південно-західної Росії. Передусім - це козаки Івана Ореф'єва (Олфер'єва). У 1615 р. в його станиці було 52 чол., але вони представляли 23 міста Росії. Через два роки за Ореф'євим уже прямували три осавули і 329 козаків. Під керівництвом воєвод Скуратова і Хованського вони брали участь у битві з одним із польських загонів, які діяли на Сіверщині. Але невдовзі, покинувши службу, козаки Ореф'єва пішли за річку Угру, обравши місцями свого розташування Белевський, Козельський, Мещевський і

Перемишльський повіті. За Угрою знайшли пристановище також дорогобузькі козаки. Сюди ж дислокувалась і станиця новгород-сіверського отамана Івана Філатьєва (Філатова) у складі осавула і 229 козаків. У першій половині 1617 р. «заугорське військо» уже являло собою велику силу. Воно нараховувало в своїх рядах 14 отаманів, 14 осавулів і понад дві тисячі рядових козаків. Царський уряд з метою повернення «заугорців» до міст, де вони служили раніше, у травні 1617 р. направляв за Угру делегацію в складі дворянина М.Свєрєєва, новгородсіверців отамана Д.Попова, осавула А.Кондратьєва і козака В.Петрова. Однак «заугорські» козаки в цьому відмовили. Пославшись на великі образи і насильства, які доводилось терпіти раніше, вони виразили готовність нести службу спільно на новому місці і прохали прислати до них воєвод. У цій вимозі, як справедливо зазначає О.Л.Станіславський, досить чітко проявилось бажання козацтва щодо збереження міцного козацького війська, у складі якого воно могло боротися за свої права²⁹.

Під час вторгнення Владислава в межі Руської держави козаки І.Орефьєва, завдяки вмільм діям князя Дмитра Пожарського, включилися в активну боротьбу на полях битв із ворогом на територіях Боровського, Мединського і Оболенського повітів.

Руські козаки, які опинилися в таборі Владислава, також брали активну участь у бойових діях. Зокрема, 60 козаків Якова Шишова у складі роти М.Корсакова чинили опір російським військам у районі Погорілого Городища. Головні сили руських козаків у війську польського королевича під керівництвом І.Мещерінова діяли в районі Білої, на шляху просування Владислава до Москви. Однак свої обіцянки королевич явно не виконував. Скарбниця була порожньою. Серед козаків, які перебували в польському війську, лютував голод. І в 1618 р. для багатьох козаків Владислав попросту не справджував уже ніяких сподівань, про що, зокрема, видно із показань полоненого козака станиці Я.Шишова. Вони згодні були «отъехать на государево имя»³⁰.

Разом з тим загонали козаків Шишова, які перебували на боці польського королевича, спільно із українськими козаками ще деякий час продовжували діяти на території північної Росії. Зокрема, дуже постраждав від них Каргопольський повіт. Як свідчать джерела, у 1619 р. «приходили в ... Каргопольский уезд польские и литовские люди, полковник Якуш Шиш, войною и стояли ... четыре недели и, ездечи ... по деревням и по лесам и сыскывая, многих людей посекли и хлеб молоченой и немолоченой скормили, лошадей вывели, а коров и овец выбили, а жен и детей позорили, а иных в полон свели».

Але їх доля була вже визначена. Невдовзі прибічники Владислава змушені були покинути разом з ним межі Руської держави і відправитись у Річ Посполиту. Основна частина запорозьких козаків, які воювали під началом гетьмана Петра Сагайдачного, пішла в Україну³¹.

Виняток складав полк Ждана Конші, який залишився в Росії і зв'язав із нею свою подальшу долю. Руський уряд в знак демонстрації перед запорожцями переваг служби Олексію Михайловичу прийняв рішення про направлення козаків цього полку в 18 російських міст з призначенням їм платні, прирівненої до плати руських стрільців. О.Л. Станіславський справедливо розцінює це як важливий крок у відновленні добросусідських відносин між Росією і українським козацтвом³².

У зв'язку із окупацією згідно з Деулінським перемир'ям Чернігово-Сіверщини Річчю Посполитою царський уряд змушений був виводити руських стрільців з її території. Зокрема, у 1623 р. 200 стрільців перевели із Новгорода-Сіверського в Севськ. Згідно з випискою із писцових книг за цей рік, замість «хлебного жалованья» їм наділили 3000 десятин землі, надавши «пашни паханья, и перелогу, и дикия дубровы, и сенных покосов, и лесу около Севска в ближних и дальних местех». Досі ці угіддя належали селянам навколишніх сіл.

Цікаво, що зазначались також умови, на яких зазначені землі переходили стрільцям:

«А которая им пашня паханая отделена, а пахали ее и хлеб сеяли крестьяне... и тот хлеб крестьяном пожать себе и землю очистить, а стрельцом до того хлеба дела нет, и крестьяном в том насильства и никаких налог не чинить, а как хлеб крестьяне пожнут и землю очистят, и тою землею впредь владеть стрельцом. Да стрельцом же дано под гумна селитьбы, что была деревня Колчева, что они крестьяне меж себя договорились о тех селитьбах полюбовно, а поступилися им в то место своей половины в деревни Княгинине, а которые двory на тех селитьбах крестьянские и гумна, до тех им дворов и до гумен по тому ж дела нет, покаместе крестьяне те двory и гумна перевозят на свои селитьбы в деревню Княгинину»³³.

Джерела та література:

- 1 Скрынников Р.Г. Сибирская экспедиция Ермака. - Новосибирск, 1982. - С. 62.
- 2 Русская историческая библиотека. - Т. III. - С. 25.
- 3 Там само - С. 383.
- 4 Там само. - Т. I. - С. 387-388.
- 5 Жерела до історії України-Руси. - Львів, 1908. - Ч. VIII. - С. 82.
- 6 Див.: Белокуров С. Разрядные записи за Смутное время. - М., 1907. - С. 30.
- Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. - М: Типография Д.И. Изноземеца, 1894. - Часть I. Заселение и сельское хозяйство южной окраины XVII века. - С. 266.
- Платонов С.Ф. Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI - XVII вв. - СПб., 1899. - Изд. 1. - С. 91, 254, 255.
- Попов А. Изборник славянских и русских сочинений и статей, внесённых в хронографы русской редакции. - М., 1869. - С. 329.
- Смирнов И.И. Восстание Болотникова 1606 - 1607. - Государственное издательство политической литературы, 1951. - С. 90, 552.
- 7 Полное собрание русских летописей. - Т. XIV. - Ч. 1. - С. 70.
- 8 Смирнов И.И. Указ. соч. - С.92.
- 9 Собрание государственных грамот и договоров. - М., 1819. - Т II. - С. 144.
- Смирнов И.И. Указ. соч. - С. 92.
- 10 Белокуров С. Разрядные записи за Смутное время. -С. 8.
- 11 Устрялов Н. Сказания современников о Дмитрие Самозванце. - СПб, 1859.- Т. I. - С. 215.
- 12 Соловьев С.М. Обзор событий русской истории // Современник. - 1849. - Т. 13. - № 1. - С. 11.
- 13 Смирнов И.И. Указ.соч.
- Корецкий В.И. Формирование крепостного права и Первая крестьянская война в России. - М., 1975.
- Назаров В.Д., Флоря Б.Н. Крестьянское восстание под предводительством И.И. Болотникова и Речь Посполитая // Крестьянские войны в России XVII - XVIII веков: проблемы, поиски, решения. - М.: Наука, 1974. - С. 326 - 352.
- 14 Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. - М.: Мысль, 1990. - С. 3.
- 15 Русская историческая библиотека. - СПб, 1909. - Т. XIII. - С. 484.
- 16 Историческое описание земли Войска Донского. - Изд. 2. - 1903. - С. 3.
- Смирнов И.И. Указ. соч. - С. 123.
- 17 Полное собрание русских летописей. - М., 1965. - Т. XIV. - С. 70.
- Русская историческая библиотека. - СПб, 1909. - Т. XIII. - С. 99.
- Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. - М., 1937. - С. 153. Восстание Болотникова. Документы и материалы. - М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1959. - С. 83, 144. (Далее: Восстание Болотникова).
- Смирнов И.И. Указ. соч. - С. 194, 195.
- Масса И. Сказание о смутном времени // Крестьянские движения XVII - XVIII веков: Сборник документов и материалов с примечаниями. - М., 1926. - С. 45.
- 18 Див.: Назаров В.Д., Флоря Б.Н. Указ. соч. - С. 348.
- 19 Див. Кулакова И.П. Восстание 1606 г. в Москве и воцарение Василия Шуйского // Социально-экономические и политические проблемы истории СССР. - М., 1985. - С. 49.
- 20 Восстание Болотникова... - С. 118, 281, 283.
- 21 Русская Историческая Библиотека. - Т. I. - С. 477, 485, 529, 541, 543, 604, 616, 635, 640, 656, 657.
- Грушевський М. Історія України - Руси. - К.: Наукова думка, 1995. - Т. VII. - С. 331 - 335.
- 22 Русская Историческая Библиотека. - Т. I. - С. 543, 558 - 561, 566 - 567, 570 - 571.
- Грушевський М. Історія України - Руси. - К.: Наукова думка, 1995. - Т. VII. - С. 334 - 335.
- 23 Станиславский А.Л. Указ. соч. - С. 12.
- 24 Русская Историческая Библиотека. - Т. I. - С. 554, 573, 591, 604 и др.
- 25 Грушевський М. Історія України - Руси. - К.: Наукова думка, 1995. - Т. VII. - С. 335.
- 26 Там само. - С. 336 - 337.
- Акты Московского государства. - СПб, 1890. - Т. I. - С. 46, 47, 52 - 56.
- 27 Див.: Станиславский А.Л. Указ. соч. - С. 24, 25, 31, 97.
- Русская Историческая Библиотека. - Т. 28. - С. 575.
- 28 Див.: Станиславский А.Л. Указ. соч. - С. 97, 163, 165.
- 29 Там само. - С. 168 -169.
- 30 Див.: Там само. - С.174 -175.
- 31 Див.: Там само. - С.197 - 198.
- 32 Там само. - С.201.
- 33 Труды Орловской ученой архивной комиссии. - Орёл, 1895. - Выпуск III. - С. 21, 26, 27.